

**SHIMOLIY XORAZM OG‘ZAKI DOSTONLARI LEKSIK
BIRLIKLARNING SOTSIOPRAGMATIK TALQINI**

Xalmuradova Jamila Ermetovna

Toshkent amaliy fanlar universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada shimoliy Xorazm og‘zaki dostonlari (“Xirmondali” va “Qirq minglar”) ning turli baxshilar tomonidan ijro etilgan variantlari tilidagi leksik birliklarning sotsial aspektiga oid tushunchalarning adabiy tilda ifodalanishi xususida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Doston, turkum, leksika, sheva, leksik birlik, semantik, sotsial, sub’ektiv baho, belgi, xususiyat, harakat, holat, vaqt, o‘rin.

Annotation: This article describes the expression of concepts related to the social aspect of lexical units in the language of variants of Khorezm epics (“Hirmondali” and “Kirk Ming”) performed by various folk singers in the literary language.

Key words: Epic, category, vocabulary, dialect, lexical unit, semantic, social, subjective assessment, character, feature, action, state, time, place.

Shimoliy Xorazm dostonlari leksikasi boyligi va rang-barangligi bilan ham diqqatni jalb etadi. Ularda ijtimoiy turmushning turli sohalariga oid ko‘plab so‘zlar uchraydi. Bu so‘zlarning ba‘zilari adabiy tilda uchramasligi va qayd etilmagani bilan xarakterlidir.

Olimlarimiz bunday so‘zlarni adabiy tilga olib kirish zarurligini ta’kidlab o‘tganlar.¹ Shu nuqtai nazardan biz tadqiq ob’ektimizda mavjud bo‘lib, adabiy tilda qayd etilmagan ayrim so‘zlarni bu o‘rinda imkon doirasida izohlashga harakat qildik.

To‘ppoz - to‘p + boz - mohir to‘p otuvchi, to‘p otishning ustasi: Bularding ichinda yetti ming Loyxo‘r, bir **to‘ppozi** bor edi (Xudirgan baxshi, Qirq minglar: 23).

So‘na - o‘rdak: Man bir **so‘na**, ko‘ldan ko‘la porlayin uchsam, netasan? (Xo‘jyoz baxshi, Xirmondali:70).*

Shamxol - qadimgi og‘ir miltiq: Karam Sulton botirni yanga aytganiday etib bog‘ladilar. Yag‘rinina ikki botmon ko‘hna **shamxol** olib kelib taqdilar (Ahmad baxshi, Qirq minglar.20). Xudoybergan baxshi variantida bu so‘zga savol tug‘ilishi e’tiborga olinib, matnning o‘zida izoh berib o‘tilgan: “Yag‘rinima ham ikki botmon ko‘na **shamqol** olib kelib, taqing”, - dedi. (**Shomqol** degan miltiq

bo‘lar edi, og‘irligi. ikki botmon kellar edi) (Xudirgan baxshi, Qirq minglar: 21).

Ayrim o‘rinlarda dostonda uchragan, yig‘indagi tinglovchilarga notanish

* Aslida Xo‘janiyoz baxshi Vais o‘g‘li bo‘lgani holda biz mahalliy xalqda urf bo‘lgan va asl nusxada keltirilgan Xo‘jyoz baxshi ko‘rinishini saqladik.

soʻzlar baxshi tomonidan koʻpincha matnning oʻzida bir soʻz bilan, yaʼni oʻsha soʻzning muqobili bilan izohlab ketilgan. Bundan xulosa shuki, ijrochi oʻz tinglovchilarining kimlar va qaysi hududga mansubligini ham hamisha eʼtiborda tutgan.

Ehtimol, mangʻitlik baxshilarning bir dostonni turkmanlar, qoraqalpoqlar, oʻzbeklar orasida ham ularning tilida kuylay olganlari bunga sababdir. Masalan: Karam Sulton aytdi: “Ikki quloch yip toping, bir uchini boʻynima, bir uchini otning **quyruqina (zigʻirigʻina)** boylang, Gʻirot hunkillaganda, yiqilib qolmin” (Xudirgan baxshi, Qirq minglar. 21). Karam Sulton... Gʻirotga bir **taʼzan (qamchi)** chakib, tepildirib yubordi, Gʻirot hunkillab-xunkillab ketdi (Xudirgan baxshi, Qirq minglar. 21).

Qoʻshoq - qoʻsh (a+belb) **oq** (gʻ) - qoʻsha (ikki) oʻraladigan belbogʻ, yaʼni belni ikki-uch marta aylantirib oʻraladigan, odatda ikki-uch metr gazlamadan tayyorlangan belbogʻ. Qoʻshoqni qadimda belni mahkam tutib turishi uchun erkaklar beliga bogʻlab yurishgan. Hozirda xorazmcha milliy raqs ijro etishda raqqoslar beliga bogʻlashadi. Bundan tashqari, xorazmliklar udumiga koʻra, qoʻshoq toʻy kuni kuyovning beliga bogʻlanadi va yangalar tomonidan yechib olinadi. Uni kuyovnavkarlardan birontasi olib qoʻyadi, toʻydan keyin oʻtkaziladigan ziyofat kuni yana kuyovga qaytariladi.

Pichoq aytur, men yarogam,

Qoʻshoq ostinda turaram.

Yomon kuninda keragam,

Quchoqlashma boʻlan chogʻda. (Xudirgan baxshi, Qirq minglar.10).

Gʻoli (gʻali) - qimmatbaho gilam turi, masalan: Xiva gʻali, turkman gʻali. ... dogʻning chigilim (mayda) toshinnan bir gʻoli xurjunni toʻldirib, ogʻzina qulfni urdi (Xudirgan baxshi, Qirq minglar: 23).

Gʻoʻch - yigitlarning ijobiy xislatlarini izohlaydi. Matndagi oʻrniga muvofiq gʻayratli, kuchli, zabardast, ishchan, bilimdon, navqiron, koʻpchilikni oʻziga ergashtira oladigan soʻzamol, kelishgan, shirinsoʻz maʼnolarini ifodalaydi. Hozirda uning er yigit, haqiqiy yigit, yigitmisan yigit, yigitlarning xoʻrozi, yigitlarning sultoni kabi sinonimlari ishlatiladi. Dostonlar tilida mard, qahramon maʼnolarida qoʻllanadi:

Gʻoʻch yigitga tiydi davron,

Qizilboshga boʻldi armon.

Goʻroʻgʻli aytur: Shoyimardon

Gʻoʻch yigitting yoʻlin ochdi (Xudirgan baxshi, Qirq minglar. 25).

Gʻoʻch yigit kirs maydona,

Toʻrtin sanchib, beshin goʻzlar.

Arab ot kirs maydona,

Ucha dogʻlar boshin goʻzlar (Ahmad baxshi, Qirq minglar.19).

Dostonda bu soʻzning kichraytish va erkalash kabi subʼektiv baho shaklida qoʻllanishi ham kuzatiladi:

Gʻoʻch qoʻzidan doʻnan qoʻzi **gʻoʻch** boʻlar,

Gʻoʻch yigitdan **gʻoʻchchoq** doʻrar, sultonim (Xudirgan baxshi, Qirq minglar. 2).

Durma (qilich) -bu soʻz uzoq muddat ishlov berilib tuzatilgan, kichikroq hajmli, xanjarga oʻxshash, yoysimon, keskir qilichni anglatgan: Goʻroʻgʻli kissasinnan **durma qilichini** chigʻarib, oboylab turdi (Xudirgan baxshi, Qirq minglar: 5). Bul soʻzdi aytgan vaqtinda Goʻroʻgʻliga quvvat paydo boʻldi, irgʻib yerinnan turdi, kissasinnan **durma** qilichdi oldi Loyxoʻrning boʻyninnan urib yubordi (Xudirgan baxshi, Qirq minglar: 24).

Gandiz/gʻondoz - hayvonlar sonining yuqori qismi: Chaman yobining **gandizina** qars-qurs qoʻndirib, toʻppa-toʻgʻri Laka poshsho, Hinkor poshshoning oldina borib salom berdi (Ahmad baxshi, Qirq minglar: 17). Goʻroʻgʻli chaman yobining **gʻondo**zina qars-qars koʻndirib keta berdi (Xudirgan baxshi, Qirq minglar:3).

Serdoʻpa - boshning tepa qismi, boshlanish nuqtasi:

Chashmir aytur, mening ishim,

Oʻn ikki poradir boshim,

Dubulgʻa bilan savoshim

Serdoʻpadan uran chogʻda (Ahmad baxshi, Qirq minglar. 20).

Eran / iran - fazilatli, yetishgan, botir (116:505).

Ey yoronlar, musulmonlar.

Qizilboshlar maydon ochdi,

Iranlardan yetti himmat,

Yazitlar bosilib qochdi. (Xudirgan baxshi, Qirq minglar. 25).

Yazit - Eronning markaziy qismidagi Yazid shahri aholisiga nisbat berish asosida, shuningdek, mahalliy tilga moslab, **z** va **t** tovushlari orasiga **i** unlisi qoʻshilgan boʻlishi ehtimoli bor (Yuqoridagi misolga qarang).

Anjomlashmoq - bu soʻzni tabiblik asbob-uskunolari bilan yurgan maʼnosida, umuman, kasbiga muvofiq narsalar bilan qurollanmoq maʼnosida tushunmoq kerak. Masalan: Podsholikda **anjomlashib yurgan** tabiblar bir chuval quloq-burunni chetga chiqarib piyoz toʻkan yali etib, toʻkib tashladi (Ahmad baxshi, Qirq minglar.19). Bu soʻz Xudoybergan baxshi variantida **jamlashib** soʻzi bilan almashtirilgan: Podsholikda **jamlashib** oʻtirgan tabib-doktorlarga poshsholar aytdi... (Xudirgan baxshi, Qirq minglar: 24). Birinchi variantdagi **yurgan** soʻzi ikkinchi variantda **oʻtirgan** soʻzi bilan almashganligi oʻzaro muvofiqlikni taʼminlagan, asosiy voqea quloq-burun yopishtirishga zarar yetmagan.

Yozdirmay - qimirlashga, ketishga, umuman biror harakat qilishga imkon bermay maʼnosiga ega: Qirq ot Goʻroʻgʻlini koʻrgannan davaragini qamab **yozdirmay**

turavirdi (Xudirgan baxshi, Qirq minglar: 7).

Suxangarchiliq - turli bahona, sabablarni ro'kach qilib, ishning amalga oshishini keyinga surish: Bu poshsho aytdi: Ay, Arslonboy! Bu qizing yetti yoshinnan o'n sakkiz yoshina chiqqanchalli uch yuz oltmshi polvon yigitlardi o'ldirdi. O'zi xon, o'zi poshsho bo'ldi. So'nginda Oshiq Oydin pirdan yengilganda, munga navchun **suxangarchiliq** qilasan? (Xo'jyoz baxshi, Xirmondali: 56-57). Qisman, adabiy tildagi safsatabozlik ma'nosiga ham to'g'ri keladi.

Zingmoq – ulotqirmoq.² “So'pilar, silar pirdi yo'klab o'tiribsanmi?”, - deb u so'pini unda urdi. U sallani unda **zingdi**, bu sallani munda **zingdi** (Xo'jyoz baxshi, Xirmondali:34). Bu tasvirlarda Go'ro'g'lining bir oz chapaniligi o'z aksini topgan.

Noymit - bu so'z ikki ma'noga ega: epchil, chaqqon; uddaburon; mug'ombir: Hasanxon urushdi ko'p ko'rgan **noymit** edi, qilich tiyinnan . qochdi (Xudirgan baxshi, Qirq minglar:13).

Irkilmaslik - bu so'zda adabiy tildagi bir necha so'z va so'z birikmalarining umumlashma ma'nosi mavjud deb ko'rsatish mumkin. Masalan, o'ylanib o'tirmasdan, kutib turmasdan, ushlanmasdan, ikkilanmasdan, qayg'urmasdan, qo'rqmasdan, bo'lmag'ur xayollarga bormasdan, xavotirlanmasdan kabi. Go'ro'g'li oytti: “Mening alomat qo'porganimdi sho'rdan bilasiz: qirq to'rt poshshoning qirq to'rt tuvi bor, shulardan bir tuv yig'ilsa, **irkilmay** boravering” (Xudirgan baxshi, Qirq minglar:17).

Ho'ngkullamak - otning orqa oyoqlari bilan yuqori ko'tarilishi, shattalashi: Karam Sulton G'irotni bir dapishtirib qo'ya berdi. G'irotni Karam Sultonni ko'kka otib, **ho'ngkullamakka** qaradi (Ahmad baxshi, Qirq minglar: 22). “Men mingannan keyin bir arqon topib, ikki oyog'imni otning bag'rining teyindan bog'lang **ho'ngkullaganda** yiqilib qolmayin”, - dedi (Ahmad baxshi, Qirq minglar: 21).

To'pilmok - qurol o'qtalmoq, hamla qilmoq: Poshsholar askarlariga: “**To'piling** zang'arning ustina!” - deb buyurdi. Askarlar birdan **to'pildi** (Xudirgan baxshi, Qirq minglar:24).

Shimoliy Xorazm dostonlarining o'ziga xos leksik birliklaridan biri **zang'ar** so'zidir. Bu so'z doston matnidagi dialoglarda, ayniqsa, ko'p qo'llanadi. “O'zbek tilining izohli lug'ati”da unga shunday izoh berilgan: (f-t) so'k. “Bachchag'ar, la'nati”.³ Mulohaza qilib ko'rilsa, bu so'zning fors-tojik tilidagi asl ma'nosidan siljigani hisobga olinsa, izoh to'g'ri berilgan. Uning asl ma'nosi xotini g'ar sifatida tushunilishi zarur. Doston tilida beg'araz bir murojaat sifatida qo'llanishidan uning bosh ma'nosi unutilgan deb hisoblashimiz mumkin. Misollarga e'tibor bering:

Xabarni besh otidan so'ra. Shul borishda Inkor poshsho, Laka poshsholarning oldiga bordi. Poshsholar ko'rib aytdi:

- Xabaringni ber!
- Avlodi kuygur Go'ro'g'lining yurtina bormang, - dedi.
- Ha, ne bo'ldi, **zang'ar**?

- Bir qo'sh solib yurgan do'g'masining etgan holi shu, - dedi. (Ahmad baxshi, Qirq minglar.5).

Unda Xunxor aytdi:

-**Zang'ar**, sen turkman uli, gapingni topding! Sening gunohingdan o'tdim. Seni ko'p sozanda-shoir deb eshitar edim... (Axmad baxshi, Qirq minglar. 20).

Bu so'z erkak kishining nutqida ayolga nisbatan ham, ayolning nutqida erkakka nisbatan ham qo'llanaveradi:

Qirmondali oyttdi:

- Sen, shappotdek bo'lip, bizding onamizg'o ham, o'zimizg'o ham oshiq bo'lip keldingma?

Unda Karam o'g'lon oyttdi:

-Ey **zang'ar**, sen tushunmay o'tiroson. Men: "Oshiq bo'ldim onasining qizina", - dedim (Xo'jyoz baxshi, Xirmondali: 40).

Ko'ro'gli so'zi:

- Biza yo'l oziq besh-olti bo'sa berib yuvor!

-Ey **zong'ar**, man sanga bo'sa bermasman...(Xo'jyoz baxshi, Xirmondali: 18).

Zang'ar so'zi gapda boshqa vazifalarda ham qo'llanadi:

Ko'ro'g'li poyondo'zg'ada qaramadi. Poyondo'zdanam otlab, siyrib boravirdi. Qirmondali oyttdi: "Kampirim oytib keldi, bir ayvi bor dep. Bu **zang'arding** turmushi ayb akan" (Xo'jyoz baxshi, Xirmondali:10).

Go'ro'g'lining bu so'zi Xunxorning qulog'ina bordi. Xunxor aytdi:

-Bu **zang'arning** G'iroti o'ziga munosib ekan. Bu G'irotni o'ziga olib borib bering... (Ahmad baxshi, Qirq minglar. 22).

Demak, bu so'z Shimoliy Xorazm dostonlarida fors-tojik tilidagi ma'nosidan siljigan holda qo'llanadi. Uning bu xususiyatini ayolga nisbatan ham, erkakka nisbatan ham qo'llanishi tasdiqlaydi.

Mazkur holat respublikamizning boshqa dostonchilik maktablari vakillari ijodi bilan qiyoslanganda, shu narsa ma'lum bo'ldiki, ularda **zang'ar** so'zining ayni funksiyasini **bachchag'ar** so'zi bajarar ekan. Bu so'zning takdiri ham zang'ar so'zining qismatiga o'xshash. Chunki, bu so'zning ma'nosi fors tilida **g'arning bolasi** ma'nosiga ega bo'lib, dostonida bu ma'noda ishlatilmaydi, bu so'zning ma'nosida ham siljish ro'y bergan, u dostonida **la'nati** ma'nosida qo'llanadi. Ergash Jumanbulbul o'g'lining "Ravshan" dostonidan keltirilgan quyidagi misollar bunga dalildir:

Og'a Yunus pari: - Ey bolam, Avazxonni nega urushasan? Menga aytgin, anglab bilib olayin, - desa, bola har o'ksiydi, gapirolmaydi.

-E ena! Avazning qiziga bovam Go'ro'g'libek sovchi bo'lib borgan ekan. Avaz: - Qizimni bermayman, mening tengim emas, - deb, bizni quzg'un, o'zini lochin tutdi. **Bachchag'ar**, Avaz, bizdan ortiq bo'lib ketibdi.

Ravshanbek buni ko'rib, hushi uchib: "O'bbo, **bachchag'ar kampir**, otam

aytgan mastonning o‘zi ekan, bo‘lmasa, bu **bachchag‘ar** ko‘pkari chopadi debmiding...”

Unda jallodlar, mirg‘azablar: - Mana bunga qara, **bachchag‘ar**, Shirvonday yurtda shunday bir o‘zbek yo‘qmikan?- deb jo‘nadi.⁵

Ko‘rinadiki, Xorazm dostonlarida adabiy tilda qayd etilmagan leksik birliklar anchagina. Ular doston tilida asosan, nominativ-tasviriy vazifa bajaradi, dostondagi shaxslar, voqea-hodisalarni, ularning belgisini va harakatini bildiradi, xarakterlaydi. Xullas, ijrochi bilan tinglovchi tomoshabinlar o‘rtasidagi muloqotni ta‘minlaydi. Ularning ko‘pchiligi tilimiz tarixini, undagi o‘zgarishlarni, shevaviy xususiyatini o‘zida aks ettiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek shevalaridagi leksik mosliklar va ularning adabiy tilga munosabati//Uzbek shevalari leksikasi. -Toshkent, 1966.-B. 17.
2. Abdullaev F.A. Xorazm shevalari. -Toshkent: Fan, 1961. -346 b.
3. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 2 t. - Moskva: Rus tili, 1981. -715 6.
4. Abdurahmonov X. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi asarlarining sintaktik xususiyatlari bo‘yicha kuzatishlar. -Toshkent: Fan,1971. -184 b.
5. Ergash Jumanbulbul o‘g‘li, Ravshan.- Toshkent: Fan,1976. -208 b.